

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

ÚJ FOLYAM XII. KÖTET.

NEGYVENNYOLCZ KÉPES TÁBLÁVAL ÉS A SZÖVEGBEN SZÁZHÁROM ÁBRÁVAL.

PRÉSÖLŐ RÉZMINTA A XVI. SZÁZADBÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1892.

császár 178 Kr. u.¹ okmányából ismerjük, míg a régibb elbocsájtó levelek ezen helyütt mindig a néptörzset nevezik meg,² melyből az elbocsájtott származik. Ennek megfelelő a név római és az okmányt alig lehet korábban keltezni mint a II. század utolsó negyedéből. A Coh. V. Lucensium et Gallæcorum Crumerumban (Nyerges-Ujfaluban) állott, a hol legalább a Commodustól Caracalláig terjedő időre nézve mutatható ki e csapat ott tartózkodása.³

A jelen okmány az alsó pannoniai sereghez számítja, de elharmarkodott okoskodás volna e körülményt kényszerítő oknak tekintenünk arra, hogy Crumerumot alsó Pannoniához számítsuk; mert a 85 és 154. évekből való diplomák a cohors V. Lucensium et Gallæcorum-ot a felső pannoniai sereghez számítják.⁴ Tehát föltéve, hogy a cohorsnak akkor Crumerumban volt az állomása, ebből ismét azt kellene következtetni, hogy Crumerum felső Pannoniához tartozott. Ezt az ellenmondást valószínűleg kiegyenlíti azon általam kimutatott történeti tény, hogy a bregetioi tábor Caracalla koráig Pannonia superiorhoz, ezen császár uralma után pedig Pannonia inferiorhoz tartozott.⁵ E szerint Crumerum castellum volt, mely a II. században felső, a III. században pedig alsó Pannoniához tartozott. Az okmány tehát valószínűleg nem Caracalla alatt készült.

Heidelberg.

Dr. Domaszewski.

A SZINAI FÉLSZIGET RÉGISÉGEIRŐL.

A Szinai félsziget, azon hatalmas hagyomány színtere, mely az emberiség erkölcsös fejlődésében oly mély nyomot hagyott, több irányban nyújtott fontos kutatási anyagot, mind a tulajdonképeni archæológiának, mind pedig a vele kapcsolatos ókori geographiának. Ez utóbbinak sok baja volt a kopár és terméketlen félszigettel. A bibliában előforduló sok geographiai tulajdonnév helyszíni azonosítása évtizedeken át foglalkoztatta a tudományt. Szinte fölösleges külön kiemelni, hogy az angoloknak jut e kutatásokban az arszlánrész, ugyanazon kapcsolatban, melyről a *«Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtized-*

már nem származhatott Spanyolországból, hanem abból a tartományból kellett származnia, a melyben a cohors állomása volt. Az előbb ismertett okmányban előforduló Cohors Hemese-norum csak látszólagos kivételt képez. E syriai vadászcsapatot a III. században szervezték a keleten és csak azután tették át Pannoniába.

¹ Eph. Ep. IV. 506. l. LXXI. sz. és C. J. L. VIII. 3101.

² Lásd a származási adatokat Eph. Ep. V. 235—246.

³ C. I. L. III. 3662 és 3664 (ebben a fölíratban az Antonina melléknevet későbbi kéz toldotta oda).

⁴ C. I. L. III. Dipl. XII. és XXXIX. Azért számítja Kiepert a C. I. L. III. mappáján 4. tábla) Crumerumot felső Pannoniához és ép úgy Mommsen Index u. o. p. 1152, a hol saját a 460. lapon kimondott állítását kiigazítja.

⁵ Rhein. Mus. 1890. 202. l.

ben» cím alatt közzétett értekezésemben* bővebben szólottam. 1868—69-ben egy *Ordnance Survey Expedition* foglalkozott a helyszínén a Szinai félsziget geographiai feldolgozásával. A reá következő évben a híres cambridgei tanár, *Palmer Eduard*, kit egy évtizeddel később ugyane félsziget beduin törzsei között erőszakos halál ért, tizenegy hónapon át kutatott a félszigeten a Palestine Exploration Fund megbízásából. Ez utazásának tudományos eredménye az újkori utazási irodalom legremekőbb termékeinek egyikében** van lerakva, melynek egyes fejezetei a præhistoricus régiségtudományra nézve is nagy érdekel bírnak. Palmer ugyanis kiváló figyelmet szentelt a félszigeten fenmaradt menhir-féle kőköröknek, úgymint mindazon emlékeknek, melyek e vidék őslakosaival voltak kapcsolatba hozhatók, gondosan jegyezte fel, mind az irodalomból, mind az ősi hagyományokat híven őrző beduin népség szájáról mindazon traditiókat, melyek az őskor ez emlékeire vonatkoznak.

Nagy eredmények jutalmazták a félszigetnek az *ægyptologia* szempontjából történt átvizsgálását. Az ókori Pháraók hatalma a Szinai félszigetre is kiterjedt és a helyszíni kutatások idejében nagyon közelfekvő törekvésnek mutatkozott, hogy az ægyptusi régiséget illető bűvárkodást e félszigetre is kiterjesszék. Azon emlékezetes tudományos expedíció, melyet *Lepsius Rikárd* 1842—1845 az ókori Egyiptom birodalma egész kiterjedésében végezett és melynek eredményét a «*Denkmäler aus Aegypten*» őrzi az utókor számára, a Szinai országot is belevonta a kutatása körébe. A 700' magasságú Szarábit al-khádim nevű hegy és környéke, úgymint a Wádi Magáru völgye igen nagy eredményt nyújtottak az egyiptomi régiségre nézve. A W. Magárában romhalmazok között felfedezett hieroglyph feliratok a 3. dynasziából való Szenefru uralkodásától egészen a 18. dynasziából való III. Thutmesz idejéig terjednek; a Szarábit al-khádim kerületében lelt régiségek a 20-ik dynasziába tartozó IV. Ramszesz idejében érik végső időhatárukat. A mire nézve a Lepsiustól felfedezett emlékek leginkább derítették világosságot, a régi pharaói birodalom bányászati viszonyai voltak.*** A Szinai félszigetet tudniillik bányászati tekintetben (rész- és vasbányák) aknázták ki a régi Egyiptom uralkodói. A bányák a tulajdonképeni félszigeten túl keletfelé egészen a régi Midián területéig folytatódtak, a hol az utolsó hetvenes években a tavaly elhalálozott *Burton Rikárd* az egyiptomi vicekirály számára eszközölt beható kutatásokat,

* Budapest 1886. (Akad. kiad.)

** *The desert of the Exodus* (London 1871.). — Német kiadás: *Der Schauplatz der vierzigjährigen Wüstenwanderung Israels*; Fussreisen in der Sinai-Halbinsel und einigen angrenzenden Gebieten (Gotha 1876.)

*** Ezekre nézve l. Ermann Ad. *Aegypten und ægyptisches Leben im Alterthum* (Tübingen 1885) 621 l. és kk.

melyeknek eredményei az archæológiára nézve sem voltak gyümölcs nélkül,¹ B. a régi Midián földjén régi aranybányák nyomaira is reátalált. A régi egyiptomi bányászati viszonyokra nézve² felvilágosító feliratokat Palmer is hozott Európába a Wádi Magárából és a Szarábit el-khádím vidékéről. Az egyikben valami Har-ur-ra bányafőnök ilyképen dicséri fel szorgalmát és a bányák felfedezése érdekében kifejtett buzgalmát:³ «Nézzétek, hogyan tartózkodom itten, mióta Egyiptomot odahagytam; arczom csupa verejték, vérem forró; napról-napra megparancsoltam embereimnek, hogy csak dolgozzanak, és azzal biztattam őket, hogy az aknában türkisznek kell találtatnia, majd csak ráakadnak az erére. És így is volt; megtalálták az eret és az akna nagy jövedelemmel fizetett. Midőn a király védő szellemeitől kísérve, az országba értem, buzgósággal fogtam a munkához. Mindenfelől katonaörség szállta meg az országot, úgy, hogy senki onnan el nem szökhetett. Nem rettentem vissza a munkától, kedvvel láttam utána. Nagy mennyiséget hoztam napvilágra, sőt sok türkisz-t is és keresésem folytán mindinkább többet nyertem. Nem volt ér, mely figyelmemet kikerülte volna.» Ebers szerint a bibliai *Dophka* helynév, mely Móz. IV. k. 33: 12. a héber kivándorlók egyik úti állomásaként szerepel (a Septuagintában *Ῥαφαία*-nak van írva), eredeti nevén *T-mafka*, azaz: rézország.⁴ Számos bibliamagyarázó véleménye szerint a bányászatnak Jób könyvében (28: 1—11) található gyönyörű rajza is az egyiptomi bányamunkákra vonatkozik; minthogy semmi positiv adatot a biblia nem nyújt arra nézve, hogy az ókori Palesztinában bányákat műveltek légyen.⁵ De a Palesztina természeti gazdagságára vonatkozó e hely: «A te urad Istened bevisz téged . . . oly földre, melynek kövei vasból valók és melynek *hegyeiből érczet vágatsz*» (Móz. V. k. 8: 9), mindenesetre még a bányászat művelésére vonatkozó positiv tudósítások hijával is erős adat arra nézve, hogy a bányászat nem volt ez országban teljességgel ismeretlen iparág.

Azonban ha minden közelebbi meghatározás nélkül «*Sinaiticus feliratok*»-ról van szó, nem az ókori Egyiptom hieroglyph emlékeire kell gondolnunk, melyek a Szinai félsziget bányaterületein a Pháraók hatalmáról és gazdagságáról tanúskodnak, hanem rendszerint sokkal

¹ Burton: *The gold-mines of Midian and the rained Midianite cities: a fortnights tour in North-Western Arabia*. London 1876. — Ugyanez: *The Land of Midian (revisited)*. London 1879. 2 kötet.

² Nevezetes munka e tárgyra nézve Brugsch Henrik: *Wanderung nach den Türkisminen der Sinaihalbinsel* (2. kiadás, 181. lap).

³ Palmer, német kiadás, 181. lap.

⁴ *Durch Gosen zum Sinai* (Lipcse 1872) 139., 209. lap. Brugsch (e h. 66. lap) ugymint Birch szerint a fent közölt szöveg fordításában a *masket* szó nem rézet, hanem türkiszt, Ermann (i. h.) szerint malachitot jelent.

⁵ Aug. Dillmann: *Hiob* (Lipcse 1869) 250. lapon az e kérdésre vonatkozó teljes anyag közölve van.

ifjabb, csak a Kr. utáni első évszázadokból származó emlékekre, melyek habár a régi történelemre sokkal csekélyebb jelentőséggel bírnak, mint amazok, mégis már jó nagy irodalomra szolgáltatnak alkalmat. Már a VI. században *Cosmas Indicopleustész*, ki 535 körül járt a Szinai félszigeten, észrevette azt a furcsa ákom-bákomot, melylyel a félsziget sziklái, különösen a Szirbál (ez a tulajdonképeni Szinai «a kinyilatkoztatás hegye») és Dsebel Múza (e hegyen van a híres sz. Katalin klastrom) nevű hegyekhez vezető hegyszorosokban sűrűen be vannak fődve. Különösen a félsziget egyik völgye, az úgynevezett *Wâdi Mukattab*, a Szirbáltól éjszakra, a Magâra türkiszbányái tözsomszédságában, vonta magára e tekintetben az utazók figyelmét, a mint felköltötte első sorban a hódító arabok figyelmét is. A völgy épen említett arab neve tudniillik azt jelenti, hogy: *írással befödött völgy*. E völgyet a legtöbb utazó útjába ejtette, kit a Szinai hegy látogatása a félszigetre vezetett. Minthogy a feliratokkal befödött sziklák itten mindnyájan az utazók kezeügyében vannak, azok bármely félig-meddig figyelmes utazónak nem kerülhették ki figyelmét. Az úgynevezett «Sinaiticus feliratok» aránylag túlnyomó része csakugyan a *Wâdi Mukattab* (feliratos völgy)-re valók. Hogy az arányt szembeszökővé tegyük, elég felemlítenünk, hogy az *Euting*-től közölt 677 számból 301 csak a *Mukattab* völgyben találtatott, a többi 376 pedig *tizenöt* külön csoportra oszlik szét.

Ha tekintetbe nem vesszük Kircher Atanáz «*Prodromus coptus*» című munkájában (Róma 1636) előforduló teljesen hasznavehetlen másolatot, továbbá — minthogy 1889-ig csak kéziratban volt meg — ide nem számítjuk azt a másolatot, melyet a svéd *Eneman Mihály** keleti utazásáról (1711—1712) írt munkájában közölt, úgy *Pococke Eduárd*, angol utazó az első, ki (1754) az európai közönségnek fogalmat nyújtott a sinaiticus feliratokról; a keleti utazásáról közzétett nagybecsű munkában e feliratokról két táblán néhány másolatot közöl, melyek legelőször nyújtottak alapot e feliratok tanulmányozására, és későbbi utazóknak buzdításul szolgáltak arra, hogy az ily emlékek gyűjtését és közzétételét folytassák. Clayton angol püspök a múlt század hatvanas éveiben a Szinai félsziget fennmaradt emlékeiért oly annyira lelkesedett, hogy a *Wâdi Mukattab* feliratainak gyűjtésére 3000 tallért ajánlt fel. Ennek a lelkesedésnek indító oka főképen azon felfogásban található, melylyel a múlt században a Szinai félsziget feliratainak eredetéről különösen a theologusok bírtak. Azt hitték ugyanis, hogy e felira-

* *Resa i Orienten* cím alatt a szerző unokája, Nylander, upsalai tanár a svéd király költségén adta ki Eneman utazását az orientálistáknak 1889 őszén Skandináviában tartott nemzetközi congressusa alkalmából. — Szakemberek véleménye szerint ez útleírásnak (2 kötet Upsala 1889) archæologiai tekintetben még mai nap is meg van az értéke.

tok szerzői mások nem lehettek, mint az Egyiptomból kivonuló zsidók. Ezek vésték érzelmeik kifejezését az útjokban levő Szinai félsziget szikláiba. Könnyen képzelhető, mily rengeteg sokat vártak e feliratok megfejtésétől a bibliai régiség, különösen pedig a Mózes második könyvében elbeszélt történetek megvilágítására nézve. E rögeszmében a múlt század embereit különösen Cosmas Indicopleusztész azon adata marasztalta, hogy az ő zsidó utitársai a feliratokat minden tétova nélkül a sziklákról leolvasták és azok tartalmát meg is értették. Hogy mily mély gyökeret vert e nézet, már abból is látható, hogy 1772-ben *Michaelis Joh. Dávid* göttingeni tanár Büsching «*Neue Erdbeschreibung*»-ja V. (ázsiai) kötetének bírálatában, melynek második kiadása hat lapon tárgyalja az akkortájt nagy feltűnést keltő feliratokat, fejszóvalva nyilatkozik a szerző azon nézetéről, melylyel a feliratok zsidó eredetét mint merő képtelenséget *a limine* visszautasítja, bár maga is valótlanszínűnek tartja.* Az igaz, Büsching a maga idejében az elterjedt vizsás felfogás ellenében nem bírt egyéb czáfoló mozzanatot felhozni, mint azt a gyenge argumentumot, hogy a feliratok zsidó eredete nem volna összeegyeztethető a bibliának az elő lények ábrázolására vonatkozó állítólagos tilalmával; már pedig a feliratokon mindenféle emberi és állatábrák láthatók. Ez argumentum megczáfolása Michaelisnak, a tudós bibliamagyarázónak sok nehézséget nem okozhatott, a mint másrészt Büsching és mások skepticismusa sem volt képes, a feliratok származására nézve gyökeret vert phantasticus felfogást az emberek fejéből kiverni. Még 1856-ban egy angol író *Charles Forster*, kinek neve az irodalomban több badar könyv címlapján (p. o. «*The one primæval language*» 1851) található, a Sinaiticák-nak az egyiptomi rabszolgaságból kiszabadult zsidóktól való származását egy külön könyvben bizonyította («*The israelitish authorship of the Sinaitic inscriptions*» London 1856). A legmélyebb ideákat olvassa ki a feliratok szövegeiből, melyek — mint azonnal látni fogjuk — száraz tulajdonnév csoportoknál alig tartalmaznak egyebet.

Pedig abban az időben e feliratok józanabb magyarázására már meg volt törve az út. Ez úttörést *Beer* lipcsei tanár eszközölte «*Inscriptiones veteres litteris et lingua hucusque incognitis ad Montem Sinai magno numero servatae*» (Lipsiæ 1840) című befejezetlen munkájában, mely arra volt rendelve, hogy a «*Studia asiatica*» néven kiadandó gyűjteménynek III. részét alkossa. Beer főérdeme a feliratok palæographiai és philologiai meghatározásában állott. A szinai alphabetumot legelőször ő ismerte fel és betűi meghatározására nézve ő vetette meg azt az alapot, a melyen még mai nap is állunk. Szerinte a feliratok

* *Orientalische und exegetische Bibliothek*, III. (1772) 120. lap.

szerzői az úgynevezett *nabatäus* néphez tartoztak, melynek székhelyei Arabia patræa-ban voltak. Nyelvük a sémi nyelvcsalád aramæus ágáról szakadt, de nem csekély mérvben arabismusokkal van tarkítva. Szerinte a feliratok szerzői a keresztyén hitet vallották; Kr. u. a III—IV. században a félsziget szent helyeihez zarándokoltak és kegyes utazásuk emlékét a sziklákba vésték. Röviden ez azon eredmény, melyet Beer a feliratok beható tanulmányozásából kihozott. A feliratok keresztyén természetét különösen azon nagyszámú és sokféle változatú keresztjelekkel is támogatja, melyek a sziklairatok mellett találhatók. Beer elmélete ellenében egy évtizeddel ő utánna *Tuch Frigyes** a feliratokat újabb tanulmányozás tárgyává tette, melynek eredménye a következő tételben összegezhető: A feliratok nyelve aramaismusokkal vegyített *arab nyelv*. Szerzői arab pogányok voltak a Kr. u. első három századból, kik (a hasonkorú egyházi írók tanúsága szerint is) a Szinai félszigeten sűrűn található pogány bucsúhelyekhez és szentélyekhez elzarándokoltak. Beer és Tuch ezek szerint a kor meghatározásán kívül a feliratok természetére nézve a következőkben különböznek egymástól:

Beer: a feliratok aramæus nyelvűek: szerzőik keresztyének.

Tuch: « « arab nyelvűek: szerzőik pogányok.

Megegyeznek abban, hogy e feliratok célja vallásos természetű, hogy azok zarándok emberektől valók.

Tuch nézetének főerőssége a feliratokban előforduló tulajdonnevekben áll, melyek az arab pogányvilágot tükrözik vissza. A tartalom szárazsága és soványsága mellett — hisz csakis a tulajdonnevek kölcsönöznek neki némi változatosságot — nem lehetett a feliratok vizsgálása alkalmával elég súlyt helyezni a bennök előforduló *theophor* tulajdonnevekre, melyek a sémi onomastikon túlnyomó részét alkotják, oly nevekre ugyanis, melyek összetett szót képviselnek, a mely a név viselőjét N(istenség) tisztelőjének, szolgájának stb. mondja. Pl. *Ís + Ba'al* = Embere Ba'alnak, (héber) *Esmûn + 'azar* = Esmun segít (phoenikiai), *'Abd + Kalâl* = Kalâl szolgája (arab) stb. Feltéve már most, hogy ily *theophor* név kétségtelen bizonyíték a mellett, hogy az, a ki ily nevet visel, okvetlen azt az istent vallja, a kinek neve a személynév egyik alkotó részét képezi: kénytelen módon következnek, hogy a szinaitikus feliratok szerzői arab pogányok. A bennük előforduló *theophor* nevek tudniillik egytől-egyig a régi pogány arab cultusra vallanak. Már említettem, hogy e feliratok alig állanak egyébből, mint tulajdonnevekből. Hadd álljon itt mutatóul egy-kettő: **

* *Einundzwanzig sinaitische Inschriften. Versuch einer Erklärung.* (Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft III. [1849] 129—215. lapjain.)

** Az eredeti betűk helyett (melyeknek értéke már mostan vita tárgyát nem képezi) héber transscriptiót használunk.

(Euting 146)

שלם עבדאלעזא בר אושו

Üdv! 'Abd al-'Uzza, Ausznak a fia

(u. o. 559)

שלם עבד דושרא בר תנתלו ואושאלבעלי בר

גרמלחי בר חיטמו

Üdv! 'Abd-Dhû-Sarâ Thantalu-nak a fia és Ausz-

al-Ba'li Garmilâhi-nak a fia, (ez utóbbi) Khaitamu-nak a fia.

Látjuk, hogy a hely látogatói rövid üdvözlést véstek a sziklába; az *üdv* szó mellé (mely helyett gyakran e szót találjuk: *dekhîr* = emlékezés tárgya legyen) csakis saját és atyjuk nevét örökítik meg. Az épp említett két példában oly theophor nevek fordulnak elő, melyek kétségtől az arab pogányság onomastikonjából valók. Az egyikben 'Abd al 'Uzza, azaz: 'Uzza istennő szolgája; 'Uzza istennő azon pogány istennevek egyike, melyek imádásától a Koránban Mohammed eltiltja híveit. A másik 'Abd Dhû-Šarâ, D. Š. isten szolgája; ez az istenség a pogány időben az éjszakai arabok pantheonjának legelőkelőbb alakja volt (Tertullianus Apolog. 24: unicuique etiam provinciæ et civitati suos est Deus ut . . . *Arabiae Dusares*) és körülbelül a Dionysius attributumaival volt náluk felruházva. Ily nevek így elmélkednek Tuch és követői — arra mutatnak, hogy a feliratok szerzői az arab pogányok vallásához tartoztak. Keresztyén ember ily nevet nem viselhetett; ellenben a keresztyén embereknél elvárható bibliai neveknek, melyek ugyan csak a Szinai félszigeten talált görög és kopt nyelvű zarándokfeliratokon lépten-nyomon élénk tűnnek, e nabatäus feljegyzéseken semmi nyoma. Tegyük még hozzá, hogy a keresztyén symbolumokat Tuch és elméletének későbbi követői a feliratok eredeti alkotó részeiül nem ismerik el, hanem azt bizonyítják róluk, hogy csak későbbi időkben vésettek keresztyén zarándokoktól a talányos nabatäus feliratok mellé.

Bár a Tuch és Beer elméletei a feliratok szerzőinek nemcsak vallására nézve ágaztak szét, hanem azok nyelvére nézve is ellentmondának egymásnak, a következő évtizedek archæologusai inkább a vallás-kérdés vitatását tartották érdekesnek. E tekintetben csak kevés híve akadt Beernek; közöttük mindenesetre említést érdemel a szellemes *François Lenormant* tanulmánya: «Sur l'origine chrétienne des inscriptions sinaïtiques» (1859).* «Vouloir prouver — úgymond — le paganisme d'une classe d'inscriptions parce qu'on n'y trouve qu'un seul nom biblique et que la plupart des autres mentionnent des dieux du paganisme . . .; vouloir tirer de ces noms une preuve du paganisme de ceux qui les portaient me paraît une idée fort peu fondée. Qu'on prenne les martyrologes et l'on y trouvera des saints Horus, Hercule, Phébus, Ammon, Anubis et des saints Artémus, Apollinaire etc.

* *Journal asiatique*. Cinquième série, tome XIII. 1 p. 5—58; 194—214.

Les chrétiens n'ont pas eu plus de scrupule à garder les noms propres à signification païenne que les Hébreux n'en avaient eu à conserver dans la Palestine tous les noms de lieux qui se rapportaient à l'ancien culte chananéen» (p. 15.)

Ez okoskodást nem volt nehéz a felhozott tények egymástól különböző természetének feltüntetésével megczáfolni. A mindinkább szaporodó anyag a kutatást bővebb alpra fektette. Míg Tuch csak 21 felirat szemléletére alapíthatta vizsgálatait, alig egy évtizeddel az ő tanulmányának megjelenése után már 500-nál több felirat képezte a sinaiticus kérdés megvitatásának anyagát. Míg eddig többnyire csak a Mukattabb völgybeli feliratok körül fordulhattak meg a kutatások, már most a Szinai félsziget legkülönbélebb vidékein talált ily emlékek bővebb és biztosabb alapot kölcsönöztek a vitás kérdés tárgyalásának. Az anyag e váratlan bővülését *Lottin de Laval* franczia utazónak¹ köszönhetette a tudomány; a szinai kutatások terén korszakot alkotnak azon eredmények, melyeket a félszigeten folytatott gyűjtéseiből felmutatott. Egyébünnen is folyvást bővült a párhuzamos anyag. Nabatäus érmek, úgymint ugyanazon népnek Syriában talált feliratai mindinkább megerősítették Tuch thézisét a valláskérdésre nézve. *Lottin de Laval* bő anyagaiból legelőször a híres sémi palæograph *Levy M. A.* vonta le ez irányban a leghatározottabb eredményeket,² melyek az ide vágó kérdésekre nézve mai napig is a tudományos szemlélet alapját képezik.

De míg egyrészt a valláskérdésre nézve a Tuch elmélete aratta a győzelmet, addig a nyelvkérdést illetőleg a tudomány Beer szemléletéhez volt kénytelen csatlakozni. A feliratok eszmekörének pogány természete, nyelvüknek pedig aramæus jellege mindinkább szembetűnővé vált, a mint tulajdonneveknél egyebet is tartalmazó, nagyobb nyelvi és eszmei kapcsolatokat felmutató emlékek kerültek elő. És e tekintetben a tudományt egy váratlan meglepetés érte azon feliratokkal, melyeket a bátor skót utazó, *Charles Doughty* a «*Travels in Arabia deserta*» szerzője hozott magával kalandos arábiai utazásáról;³ nagy terjedelmű sírfeliratokat,⁴ melyek sokkal inkább, mint ama sinaiticus

¹ *Voyage dans la Péninsule arabique du Sinäi et l'Égypte moyenne* (Paris 1855—59). 80 táblával.

² *Ueber die nabathäischen Inschriften von Petra, Hauran, vornehmlich der Sinaihalsinsel und über die Münzlegenden der nabathäischen Könige.* (Zeitschr. der deutschen morgenl. Ges. XIV. 1860. 363—484. lapjain.)

³ Lásd ezekről értekezésemet: *Legújabb felfedezések Arabiában.* (Budapesti Szemle 1885. januári füzet.)

⁴ *Nabatäische Inschriften aus Arabien,* herausg. von J. Euting (Berlin 1885.) E feliratokban a szerzők pogánysága nemcsak a theophor nevekből, az arab pogányság isteneihez intézett invocatiókból világlik ki, hanem azon körülményből is, hogy a családi s társadalmi intézmények, a mennyire a feliratok alapján rekonstruálhatók, teljesen az arab pogányság körében mozognak. E szempontból érdekes megjegyzések találhatók e feliratokról W. Robertson Smith könyvében: *Kinship and marriage in early Arabia* (Cambridge 1885) 313—316. l.

száraz nomenclaturák, alkalmasak voltak fényt deríteni e kérdésre: milyen volt a vallásuk és milyen a nyelvük a feliratokat szerző nabatäusoknak? és honnan van, hogy arab emberek (hisz a feliratokon előforduló személynevek egytől-egyig arab nevek) ez emlékeken az aramæus nyelvet használják, még pedig — mint már Beer észrevette — arabismusokkal vegyítve? A kérdés állását a mai tudományban *Nöldeke* Tivadar, strassburgi tanár, a sémi philológiának ez idő szerint legelső mestere, a következőképen jelzi: «A nabatäusok arabok voltak. Birodalmuk északi részén (közel Damaskushoz) sok aramæus népség élt ugyan, dél felé azonban inkább az arab nyelvet használták. De az aramæus nyelv ez időtájt nagyon előkelő műveltségi nyelv volt, melyel az arabok is éltek, mert saját nyelvük még akkor nem volt irodalmi nyelv; ép így találkoznak sok vidéken görög nyelvű feliratokkal, a hol a görög nyelv az életben mint köznapi nyelv nem szerepelt. Ha néhány görög tulajdonnévtől eltekintünk, a nabatäus feliratokon csupa arab személynévvel találkoznak, melyek még arab ragokkal is elvannak látva. Mindez arra mutat, hogy származásukra nézve arab emberekkel van dolgunk. . . . A nabatäus birodalom bukása után Traján alatt (105 Kr. u.) a nagy terjedelmű feliratok megszűnnek; de az arab pásztorok e vidékeken, de különösen a Szinai félszigeten, még ezentúl is hamarosan belevésik neveiket, valami áldó mondás kíséretében, az ottani sziklafalakba».*

E jelen cikkem megírására közvetlenül a következő című munka ismertetésének szándéka indított: «*Sinaitische Inschriften. Von Julius Euting*». A porosz tudományos akadémia segélyezése mellett kiadott Berlinben 1891. 40 táblával.

Az orientálistáknak Stockholm-Christiániában 1889 szeptemberben tartott congressusán Eutingtől, akit a sémi palæographusok a tudomány legelőkelőbb tekintélyei közé sorolnak, egy érdekes előadása alkalmával megtudtuk, hogy ő pár hónappal előbb egy Felsőegyiptomra és a Jordán jobb partvidékére terjedő kirándulása kapcsolatában márczius 23-ától április 9-ig a Szinai félszigetet is bebarangolta, azon czéllal, hogy e félsziget nabatäus feliratait újabb revisió tárgyává tegye, róluk újabb megbízható másolatokat készítsen és a nyelvtudomány mai állásáról pontos magyarázatokat lehetővé tegye. E törekvés eredményét képezi a jelen kötet, mely 677 felirat autographált másolatát és magyarázatát tartalmazza; az eddig is ismert feliratok lényegesen revideálva (mert hát a megelőző másolatok, mint most látszik, sok tért hagytak a revízióknak) és újabb leletekkel bővítve. Leginkább nevezetesek a datált darabok. Különösen a 457. sz. «Emlékezés történetjék Taimalláhi-

* *Die semitischen Sprachen. Eine Skizze.* (Lipscse 1887) 32. lap.

ről, Ja'li fiáról; a 106-ik évben, mely azonos a három császár esztendőjével». A felirat időszámítása a bosztrai ærán indul, mely 105 Kr. u. veszi kezdetét. Ennek 106-ik éve a Kr. u. 210—11-nek felel meg; ez időszakba esik Septimius Severus, Caracalla és Geta császárok uralkodása. Aztán említést érdemel a 463. sz., mely így végződik: «Az eparchia 85. évében, midőn az arabok az országot elpusztították», Euting szerint e dátum a Kr. u. 189-nek felel meg. Egy másik keltezett felirat (a 319. számú) a 126. évet említi (azaz a bosztrai æra szerint) = 230—231. Kr. u.

Euting is *pogány* körből eredőknek mondja ugyan a feliratokat; de teljességgel tagadásba veszi *vallásos* eredetüket és céljukat. Tuch a pogány arabság szentélyeihez zarándoklóknak vélte azokat, kik neveiket a Szinai félsziget szikláiba vésték egy-egy üdvözlő szó mellé. A felirat szerzőinek zarándok karakterét a szövegekben állandóan ismétlődőnek felismert szóból következtették, a זַרְ (zâr, zâ'er) szóból, mely a bucsújárás terminológiájához tartozik (zarándokolni, zarándokló). Már Lévy M. A. megingatta a szónak ilyféle magyarázatát és kimutatta, hogy a *zâr* helytelen olvasáson alapszik. Nem lehet tehát biztosan állítani, hogy bucsújárók voltak azok, kik a szinaiticus feliratokat irták.

Euting határozottan profán eredetük mellett emel szót. A keleti *kereskedelmi karavánok szokásaival* hozza kapcsolatba a feliratokat. Kimutatja, hogy a Szinai félsziget egyike volt azon állandó statióknak, melyeken az éjszaki vidékekről erre utazó kereskedők irnokaitól tevéiket hosszabb ideig pihentették. E kereskedőktől származnak szerzőnk szerint a feliratok.

Euting magyarázatai mellett a könyvnek nagy tudományos értéket kölcsönöznek a Nöldeke tollából eredő és számról-számra folytatózó jegyzetek, melyek különösen a tulajdonnevek azonosításával és az arab onomastikonból való kifejtésükkel foglalkoznak. E philologiai magyarázatok, melyekre e folyóiratban nem terjeszkedhetünk ki, ismét világosan mutatják, hogy a feliratok szerzőinek arabsága mily mértékben tört magának utat az általuk használt idegen (aramæus) nyelven keresztül.

Az érdekes munkát, mely ezentúl a Sinaiticák ügyében felhalmozott teljes irodalmat pótolni van hivatva, egy fontos palæographiai melléklet egészíti ki. Ebben Euting az arab írás fejlődését 9 Kr. e. — 750 Kr. u. az eddig rendelkezésre álló gazdag anyag teljes felölelésével kimutatja; minden írásjegynek összes alakjait fejlődéstörténeti pozitív alapon feltünteti. A Doughty-féle éjszakarábiai nabatäus írásjegyekből (9 Kr. e. — 79 Kr. u.) kiindulva, a szinai feliratokon (50 Kr. e. — körülbelül 500 Kr. u.) és a VI. századból származó arab írás emlékeken át szakadatlanul folytatózó írástörténeti fejlődést mutat ki, melynek végső-

pontja a VIII. századból fenmaradt (a Rainer főherceg-féle és egyéb gyűjteményekben található) arab papyrusokban tűnik elénk. E lelkiismeretes tanulmányból kétségtelenül kiviláglik, hogy a mai napig az összes mohammedán népeknél használatos arab írás (az úgynevezett neszki) egyenes vonalban a nabatäus írástól származik le.

Goldziher Ignác.

ZALAVÁRI EMLÉKEK.

Alsó-Pannonia története, a mely különben sem igen dicsekedhetik benszülött történetirókkal, a területén egymást üző, folytonos harcok miatt oly annyira homályos, hogy még az a kevés is, a mit viszonyairól tudunk, inkább csak azon műveltebb nemzetek gyér adataiból van merítve, a melyek szomszédságában inkább tengődtek, mint éltek, s a melyeknek feljegyzéseit leginkább az új telepítvényeseket gyűlölő krónikásainak vagy az egyoldalúlag ítélő győzőknek lehetett köszönni.

Ha van ezen Alsó-Pannoniának pontja, a mely sok tekintetből megérdemli, hogy történetét kutassuk s a róla elterjedt téves véleményeket megigazítsuk, úgy bizonyára Zalavár az, mely már Szt. István első királyunk előtt is nevezetes történelemmel bír, sokféle vitatkozásra adott alkalmat, a mennyiben azt más nyugati népek is magukénak mondák és helyének meghatározásával sokat foglalkoztak.

Zalavár a XVI. században még fönnállott. *Mezewlaky Ferencz* benczés apát 1558-ban Chani Achaciusnak írt levelében a vár falait leírja; de az építményt már roskadozónak mondja. Ugyanazon század 60-as éveiben még a convent tagjai Szigetvárra rendeltetnek.

A vár végleges elpusztulásáról leghitelesebb adat az 1575-diki 17. törvényczikk, mely a benczés apátság által őrzött hiteles helyre nézve intézkedik s azt ezen szavakkal kezdi: «*Miután Zalavár végleg elpusztult és ott conventtagok többé nem létezhetnek stb.*»

Ezután folyton-folyvást pusztult a rom, míg nem a mult század elején a *göttweigi* benczések megváltván a régi zalavári apátság birtokát, a lakhatatlan mocsaras berket és (mint joggal nevezték) zsványfészket ott hagyván, egy félórányira nyugot felé emelkedettebb helyen *Zala-Apáthi*-t alapították. Ezen épületekhez Zalavár romjaiból mint egy kész kőbányából hordatta el *Fanke apát* az anyagot.

Azóta a megye, nem lévén a közelben ismeretes kőbánya, szintén innen hordatta a kőanyagot út- és hídépítéshez.* Ez azonban csak kőnyelemből történt, mert az újabb időben a szakértelem terjedésével bizony

* Henszlmann: «A székesfehérvári ásatások eredményei», 110. l.